

Tegenkrachten Natuur

Korte verkenning van de weerstand tegen aankopen van landbouwgrond voor natuur

G.H.P. Dirx
R.W. Verburg
P. van der Wielen

werkdocumenten

Wot
Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu

WAGENINGENUR

For quality of life

Tegenkrachten Natuur

De reeks 'Werkdocumenten' bevat tussenresultaten van het onderzoek van de uitvoerende instellingen voor de unit Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu (WOT Natuur & Milieu). De reeks is een intern communicatiemedium en wordt niet buiten de context van de WOT Natuur & Milieu verspreid. De inhoud van dit document is vooral bedoeld als referentiemateriaal voor collega-onderzoekers die onderzoek uitvoeren in opdracht van de WOT Natuur & Milieu. Zodra eindresultaten zijn bereikt, worden deze ook buiten deze reeks gepubliceerd.

Dit werkdocument is gemaakt conform het Kwaliteitshandboek van de WOT Natuur & Milieu en is goedgekeurd door Paul Hinssen (deel)programmaleider WOT Natuur & Milieu.

WOT-werkdocument **139** is het resultaat van een onderzoeksopdracht van het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL), gefinancierd door het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV). Dit onderzoeksrapport draagt bij aan de kennis die verwerkt wordt in meer beleidsgerichte publicaties zoals Natuurbalans, Milieubalans en thematische verkenningen.

Tegenkrachten Natuur

Korte verkenning van de weerstand
tegen aankopen van landbouwgrond voor
natuur

G.H.P. Dirkx

R.W. Verburg

P. van der Wielen

Werkdocument 139

Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu

Wageningen, april 2009

Referaat

Dirkx, G.H.P., R.W. Verburg & P. van der Wielen, 2009. *Tegenkrachten Natuur. Korte verkenning van de weerstand tegen aankopen van landbouwgrond voor natuur*. Wageningen, Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, WOt-werkdocument 139. 30 blz. 5 fig.; 3 tab.; 10 ref.; 3 bijl.

Via een korte verkenning is getracht zicht te krijgen op de achtergronden van het verzet tegen de aankoop van landbouwgronden voor natuur. De verkenning is uitgevoerd door een analyse van berichten in de pers en een serie interviews met landbouweconomen, ruraal sociologen, bestuurskundigen en ecologen. Uit de verkenning komt naar voren dat er drie dominante verhaallijnen of discoursen onderscheiden kunnen worden waarin het gaat om verschillen in natuurbeelden, de strijd om zeggenschap in de groene ruimte en de belemmeringen die agrariërs ervaren in hun bedrijfsvoering als gevolg van het natuurbeleid. De resultaten van deze korte verkenning geven slechts een eerste beeld. Voor toepassingen van de resultaten in bijvoorbeeld een Natuurverkenning zou overwogen kunnen worden de verschillende discoursen nader onder de loep te nemen.

Trefwoorden: Ecologische Hoofdstructuur, natuur, natuurbeleid, landbouwbeleid, landbouwgrond

©2009 **Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu**

Postbus 47, 6700 AA Wageningen

Tel: (0317) 48 54 71; Fax: (0317) 41 90 00; e-mail: info.wnm@wur.nl

LEI – Wageningen UR

Postbus 29703, 2502 LS Den Haag

Tel: (070) 335 83 30; fax: (070) 361 56 24; e-mail: informatie.lei@wur.nl

De reeks WOt-werkdocumenten is een uitgave van de unit Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, onderdeel van Wageningen UR. Dit werkdocument is verkrijgbaar bij het secretariaat. **Het document is ook te downloaden via www.wotnatuurenmilieu.wur.nl.**

Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, Postbus 47, 6700 AA Wageningen

Tel: (0317) 48 54 71; Fax: (0317) 41 90 00; e-mail: info.wnm@wur.nl; Internet: www.wotnatuurenmilieu.wur.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. De uitgever aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Woord vooraf

Het onderzoek waarover in dit werkdocument wordt gerapporteerd is uitgevoerd in de Quick Response functie (QRf) van de Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu van Wageningen UR. De QRf is bedoeld voor onderzoeksvragen van het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) die niet in het reguliere werkprogramma waren voorzien en waarop een snel antwoord gewenst is. Het gaat om kortlopend onderzoek met over het algemeen een verkennend karakter. De hier gepresenteerde resultaten moeten tegen die achtergrond beoordeeld worden: ze geven een eerste beeld.

We hebben in onze verkenning interviews gehouden met collega-onderzoekers die actief zijn in de landbouweconomie, rurale sociologie, bestuurskunde en de maatschappelijke aspecten van natuurbeleid om zo meer inzicht te krijgen in de weerstand tegen het aankopen van landbouwgrond voor natuur. We bedanken onze gesprekspartners voor hun medewerking aan deze verkenning. Janneke van Dijk en Hans Leneman van LEI - Wageningen UR waren behulpzaam bij een aanvullende analyse van enquêteresultaten. Petra van Dam en Femke Daalhuizen van het PBL en Floor Brouwer van LEI – Wageningen UR hebben met ons meegedacht over de te interviewen personen. Tot slot hebben we in een kleine workshop met Petra van Egmond, Rijk van Oostenbrugge, Keimpe Wieringa en Henk van Zeijts (allen PBL) nagedacht over eventuele vervolgvragen.

*Joep Dirkx
René Verburg
Paul van der Wielen*

Inhoud

Woord vooraf	5
1 Inleiding	9
1.1 Aanleiding	9
1.2 Doel	9
1.3 Aanpak	9
2 Resultaten	11
2.1 Introductie	11
2.2 Verhaallijn: boerenland is ook natuur	13
2.3 Verhaallijn: landbouw vervult ook belangrijke maatschappelijke functies	14
2.4 Verhaallijn: natuurbeleid bedreigt continuïteit agrarische bestaanswijze	15
3 Conclusies en aanbevelingen	17
3.1 Conclusies	17
3.2 Vragen voor vervolgonderzoek	17
Literatuur	19
Bijlage 1 Lijst van geïnterviewden	21
Bijlage 2 Interviewguide	23
Bijlage 3 Aanvullende analyse van de data van de enquête van Geelen & Leneman (2007)	25

1 Inleiding

1.1 Aanleiding

Met de hoge voedselprijzen en de wereldwijde voedselcrisis in het voorjaar van 2008, laait een discussie op over de vraag of het wel legitiem is om goede landbouwgrond 'op te offeren' voor natuur. Het CDA nam tijdens haar congres in het voorjaar van 2008 een resolutie aan om niet langer landbouwgrond om te zetten in natuur. Het Nederlands Agrarisch Jongeren Contact (NJAK) bestempelde het omzetten van landbouwgrond, gezien de voedselcrisis, zelf als misdaad tegen de menselijkheid.

Er bestaat al geruime tijd verzet tegen de aankoop van landbouwgrond voor natuur en het reserveren van ruimte voor de Ecologische Hoofdstructuur (EHS). Het is de vraag wie de belanghebbenden zijn die zich verzetten, wat de achtergronden van hun verzet zijn en wat dat kan betekenen voor de discussie over het natuurbeleid.

1.2 Doel

Het doel van het onderzoek is een eerste beeld te schetsen van de achtergronden van het verzet tegen het aankopen van landbouwgrond voor natuur, zodat kan worden geschat welke rol deze spelen in het debat over het natuurbeleid. Het gaat hier om een korte verkenning: het onderzoek schetst een eerste beeld en heeft als neven doel onderzoeksvragen te formuleren voor eventueel vervolgonderzoek.

Het onderzoek beperkt zich tot de aankoop van landbouwgronden voor natuur. Agrarisch natuurbeheer komt in dit onderzoek niet aan de orde.

1.3 Aanpak

Het onderzoek is gestart met een verkenning van de argumenten die voor- en tegenstanders van aankoop van landbouwgrond voor natuur naar voren brengen in de pers. Daarvoor is via het internet gezocht naar nieuwsberichten over dit onderwerp in de regionale en landelijke kranten van het afgelopen jaar. Aanvullend hierop is het nieuwsarchief van AgriHolland geraadpleegd vanaf 1999. Daarnaast is enige literatuur geraadpleegd waarin we zochten naar een kader voor de analyse van de gevonden argumenten. Dit literatuuronderzoek had slechts een verkennend karakter en is gezien het karakter van deze verkenning, niet uitputtend.

Op basis van de argumenten zoals die in berichten in de pers naar voren komen en analysekaders zoals die in de geraadpleegde literatuur werden aangereikt, hebben wij vragen geformuleerd voor een serie interviews met wetenschappers die werkzaam zijn op de gebieden landbouweconomie, rurale sociologie, bestuurskunde en de maatschappelijke aspecten van het natuurbeleid. Tijdens een brainstormsessie met enkele collega's van PBL en Wageningen UR is een lijst opgesteld van interessante gegadigden voor zo'n interview. De onderzoekers hebben uit die lijst een selectie gemaakt van personen die vervolgens zijn geïnterviewd (zie Bijlage 1 voor een lijst van geïnterviewden).

De interviews hadden een semigestructureerd karakter. Dat wil zeggen dat de interviewgids (Bijlage 2) slechts als een gids diende voor de interviews en wij de ruimte hebben genomen om naar aanleiding van de antwoorden die geïnterviewden gaven, aanvullende vragen te formuleren.

Tot slot konden wij beschikken over data die was verzameld in een enquête die is gehouden voor een onderzoek naar de bereidheid van grondeigenaren om bij te dragen aan natuuraanleg (Geelen & Leneman, 2007). Wij hebben deze data gebruikt om een aanvullende analyse uit te voeren van de houding ten opzichte van het verkopen van grond voor natuur in relatie tot mogelijk verklarende factoren als ligging van het bedrijf, bedrijfstype, bedrijfsgrootte, leeftijd van de eigenaar en opvolgingsproblematiek (Bijlage 3). De data waren daar door Geelen & Leneman (2007) niet op geanalyseerd omdat dat buiten de scope van hun onderzoek viel.

De basis voor de laatste paragraaf van deze rapportage, die over vervolgvragen, is gelegd in een afsluitende workshop.

2 Resultaten

In dit hoofdstuk presenteren we de resultaten van onze verkenning. Het hoofdstuk begint met een korte introductie van de wijze waarop tegen debatten, zoals die over het aankopen van landbouwgrond voor natuur, aangekeken kan worden. Het is gebaseerd op het beknopte literatuuronderzoek dat we hebben verricht en biedt de contouren van een analysekader. In het vervolg van het hoofdstuk staan de uitkomsten van de interviews centraal. We rapporteren niet afzonderlijk over de uitkomsten van de analyse van persberichten. Die had namelijk geen andere functie dan input te leveren voor de interviews. Daar waar relevant worden de uitkomsten van de analyse van persberichten wel gemeld, maar dan steeds in relatie tot de inzichten die uit de interviews naar voren kwamen.

Over de uitkomsten uit de interviews wordt in drie paragrafen gerapporteerd. Ze zijn geordend naar de drie dominante verhaallijnen die wij menen te kunnen onderscheiden in wat we het agrarische discours hebben genoemd: (1) boerenland is ook natuur, (2) landbouw vervult ook belangrijke maatschappelijke functies en (3) het natuurbeleid bedreigt de continuïteit van de agrarische bestaanswijze. We motiveren in paragraaf 2.1 de keuze voor deze drie verhaallijnen. In de laatste paragraaf gaan we ook in op de uitkomsten van de aanvullende analyse van de data uit de enquête van Geelen & Leneman (2007).

De informatie in de paragrafen hieronder (m.u.v. paragraaf 2.1) is grotendeels gebaseerd op de interviews. We verwijzen in de tekst echter niet rechtstreeks naar interviews of geïnterviewden. Dit om de privacy van onze gesprekspartners te waarborgen. Het komt regelmatig voor dat de opvattingen die uit de interviews naar voren kwamen, gesteund worden door de literatuur die we geraadpleegd hebben. We verwijzen er dan naar met de toevoeging 'zie ook:'

2.1 Introductie

De analyse van persberichten levert een groot aantal argumenten tegen de aankoop van landbouwgronden voor natuur op. De tegenstanders die zich uiten in de pers zijn vrijwel zonder uitzondering afkomstig uit de agrarische sector. Overigens roeren ook de voorstanders zich in de pers, zij het aanzienlijk minder. De argumenten van voor en tegenstanders, zijn in geclusterde vorm, weergegeven in een 'argumentenboom' (Figuur 1).

Bij de analyse van berichten uit de pers valt het op dat voorstanders zich veel minder in de discussie mengen dan tegenstanders. Als voorstanders zich in de discussie mengen, dan brengen zij vaak naar voren dat er nu eenmaal afspraken gemaakt zijn om de EHS te realiseren, en dat die nageleefd moeten worden. Voor- en tegenstanders gaan niet of nauwelijks op elkaars argumenten in. Er is geen sprake van een debat.

Maatschappelijke discussies, zoals die over het aankopen van landbouwgronden voor natuur, kunnen worden onderzocht met behulp van een discoursanalyse (zie: Hajer, 2006). Hoewel een systematische discoursanalyse buiten de scope van deze verkenning valt, is het zinvol om de ideeën achter de discoursanalyse globaal te confronteren met onze waarnemingen.

Figuur 1 Gehanteerde argumenten voor en tegen aankoop van landbouwgrond voor natuur.

In het besef de werkelijkheid daarmee sterk te versimpelen, onderscheiden we in deze studie gemakshalve een EHS-discours en een agrarisch discours. Groepen kunnen zich rond een bepaald discours organiseren. Ze vormen dan een discourscoalitie (Hajer, 2006). Het EHS-discours is dat van de voorstanders van de EHS. Tot dit discours behoren diegenen die het aankopen van landbouwgrond voor natuur als een goede maatregel voor het beschermen van natuur beschouwen. Ze bedienen zich van zogeheten verhaallijnen, zoals: 'het creëren van een aaneengesloten netwerk van natuurgebieden is de beste manier om natuur te beschermen'. Dat het omzetten van goede landbouwgrond in natuur zich niet verenigt met de voedselcrisis, kunnen we beschouwen als een verhaallijn in het agrarische discours.

Het EHS-discours is vanaf het einde van de jaren zeventig van de 20^e eeuw in het natuurbeleid dominant geworden en vervolgens met het verschijnen van het Natuurbeleidsplan van 1990 geïnstitutionaliseerd. Onder de voorstanders bevinden zich veel professionele natuurbeschermers en ecologen. In die zin is ook sprake van een deskundigendiscours, wat nauwelijks aansluitingspunten kent met het agrarische discours, wat vanuit het gezichtspunt van het EHS-discours, als lekendiscours beschouwd kan worden.

Als de verschillende groepen, die verschillende discourscoalities vormen, elkaar spreken, dan refereren ze aan dat wat hen beroert, aan hun discours. Deze verschillende referentiekaders bemoeilijken de communicatie (Aarts & Van Woerkom, 1994). Iedere groep hanteert namelijk een eigen taalspel, of zoals Gremmen en Keulartz (1996) het noemen een 'genre'. Wanneer een conflict zich afspeelt tussen partijen die hetzelfde genre volgen, wordt gesproken van een *geding*. Wanneer echter de groepen een verschillende taal spreken, doordat zij er verschillende genres op na houden, wordt gesproken van een *geschil*. Dit is het geval bij de discussie over het aankopen van landbouwgrond voor natuur. Voorstanders beroepen zich op de formele beleidsregels. Tegenstanders beroepen zich bijvoorbeeld op de in hun discours geldende verhaallijn dat boerenland ook waardevolle natuur herbergt. Er kan daardoor nauwelijks een echte discussie ontstaan. De partijen praten langs elkaar heen. En ook kan er, omdat er op het niveau van een geschil geen regels gelden, geen vonnis geveld worden. Niemand heeft of krijgt gelijk.

Uit de analyse van de berichten die in de pers zijn verschenen, blijkt dat er vrijwel altijd sprake is van een geschil, en bovendien veelal van een zogeheten gesmoord geschil: het geschil

wordt gesmoord in het dominante discours, het EHS-discours (Gremmen & Keulartz, 1996). Het EHS-discours wordt als het enige objectieve en wetenschappelijk verantwoorde beschouwd. Andere discoursen, gebouwd op andere natuurbeelden, worden weggewuifd. Zo zegt de ecoloog Vera over 'boerenatuur': 'Boerenatuur is hetzelfde als de Amazone platgoeien en het resultaat natuur noemen' (citaat in Gremmen & Keulartz, 1996).

In het agrarische discours, waaromheen de tegenstanders tegen het aankopen van landbouwgrond voor natuur zich scharen, kunnen verschillende verhaallijnen worden herkend. Ze laten zich echter moeilijk van elkaar onderscheiden. Aspecten van de ene verhaallijn zijn ook aanwezig in de andere. We hebben uit het materiaal drie verhaallijnen onderscheiden: (1) boerenland is ook natuur, (2) landbouw vervult ook belangrijke maatschappelijke functies en (3) het natuurbeleid bedreigt de continuïteit van de agrarische bestaanswijze. Door deze drie verhaallijnen heen loopt een verhaallijn die we als 'wij zijn er niet bij betrokken' kunnen omschrijven. Het is een verhaallijn waarin frustratie doorklinkt over het feit dat agrariërs plaats moeten maken voor de realisatie van de EHS, maar niet betrokken zijn bij de vorming van dat beleid. We hebben deze verhaallijn niet als zelfstandige verhaallijn onderscheiden omdat we hem in verschillende verhaallijnen terugvinden.

2.2 Verhaallijn: boerenland is ook natuur

Er wordt in het geschil over het aankopen van landbouwgrond voor natuur, gedebatteerd vanuit verschillende waarderingsskaders. Natuurbeelden vormen zo'n waarderingsskader. Want hoewel er geen sprake is van homogene voorkeuren binnen groepen, en zelfs bij individuen tijd en plaatsafhankelijke verschillen in voorkeuren mogelijk zijn, blijken agrariërs een ander natuurbeeld te hanteren dan overheid en natuurbeschermers (zie ook: Van den Berg, 1999; Van den Berg & Koole, 2006). Een belangrijke verhaallijn in het agrarische discours is dat boerenland ook natuur herbergt.

Het begrip natuur wordt in het agrarische discours, anders dan in het EHS-discours, dus niet gereserveerd voor niet door de mens aangetaste, onbedorven, woeste gebieden. In tegendeel, ook de bij het cultuurlandschap behorende elementen als koeien, weidevogels en boomgaarden horen volgens de verhaallijn in het agrarische discours bij de natuur (zie ook: Aarts & Van Woerkum, 1994).

Boeren zijn niet gekend in de keuze voor de 'wildernis natuurbeelden' uit in het EHS-discours. Dat natuurbeeld wordt hen opgelegd. Bovendien is het EHS natuurbeeld met de institutionalisering van het EHS-discours, een technisch verhaal geworden met natuurdoeltypen, standplaatseisen etc. Dit technische verhaal sluit op geen enkele wijze aan bij de natuurbeelden uit het agrarische discours. Dat maakt de communicatie tussen agrariërs enerzijds en ecologen en overheid anderzijds moeizaam. Er is sprake van een klassiek geschil.

Vanuit de verhaallijn dat boerenland ook natuur is, ligt het voor de hand dat de noodzaak landbouwgrond aan te kopen om er natuur van te maken wordt bestreden. Het boerenland is immers al natuur. Bovendien wordt met deze verhaallijn ook naar voren gebracht dat de landbouw bijdraagt aan natuur, dat agrariërs, vanwege hun ervaring en kennis beter in staat zijn te zorgen voor de natuur dan natuurbeschermers en dat inzet van agrariërs goedkoper is dan die van professionele terreinbeheerders. Boeren voelen zich door natuurontwikkelaars en overheid niet erkend (Aarts & Van Woerkum, 1994), maar erkennen tegelijkertijd zelf de natuurontwikkelaars en overheid niet.

In het agrarische discours worden ook vraagtekens gezet bij de maatschappelijke vraag naar ecologen natuur. Een verhaallijn is dat burgers ook een voorkeur zouden hebben voor het boeren natuurbeeld (zie ook: Aarts & Van Woerkum, 1994). Een stelling die overigens niet wordt gesteund door de resultaten van belevingsonderzoek dat laat zien dat de gemiddelde voorkeur van de inwoners van Nederland juist uitgaat naar de zogenaamde wildernisnatuur (Van den Berg & Koole, 2006).

Wat de achtergrond is van de verhaallijn dat boerenland ook natuur is, wordt uit onze verkenning niet helemaal duidelijk. Verklaringen kunnen gezocht worden in de bestaanswijze van agrariërs, die gericht is op productie van voedsel en daardoor kan leiden tot de opvatting dat de natuur ook wat moet opbrengen. Uit de bestaanswijze van agrariërs zou ook een behoefte aan beheersbaarheid van de natuur en ordening kunnen voortkomen. Daarnaast leidt het feit dat agrariërs doorlopend bezig zijn met natuurlijke processen (zaaien en oogsten, de geboorte van jonge dieren, het inspelen op het weer), er mogelijk ook toe dat de cultuurnatuur die daar het resultaat van is, niet anders dan als natuur gezien kan worden. We weten het echter niet.

Dat geloofsopvattingen of de binding met de grond die door de boer zijn voorvaderen aan de wildernis is ontworsteld, een verklaring zou kunnen zijn voor het door agrariërs aangehangen natuurbeeld, wordt over het algemeen niet als verklaring gezien. De aanvullende analyse van de data van de enquête van Geelen & Leneman (2007) geeft evenmin aanwijzingen voor een eventuele relatie tussen geloofsopvattingen – geanalyseerd op basis van de ligging van de zogenaamde *bible belt* - en natuurbeeld. Ook onze vraag of het cultuurnatuurbeeld wellicht door agrariërs wordt omarmd, omdat dat beter samen zou gaan met hun individuele belang, wordt door de meeste geïnterviewden niet ondersteund.

Wel wordt er door één van de geïnterviewden op gewezen dat er rekening mee gehouden moet worden dat agrariërs de discussie over natuurbehoud pragmatisch tegemoet treden. Ze beoordelen de natuurclaims vanuit het perspectief van inpasbaarheid in hun bedrijf en kijken vanuit dat perspectief of natuurbehoud wellicht interessante mogelijkheden met zich meebrengt, bijvoorbeeld voor verbreding van de inkomensbasis. De eis dat natuur dan wel inpasbaar moet zijn in het bedrijf leidt haast vanzelfsprekend tot een voorkeur voor cultuurnatuur.

2.3 Verhaallijn: landbouw vervult ook belangrijke maatschappelijke functies

In zijn analyse van het verzet tegen de plannen voor natuurontwikkeling in Gaasterland wijst Hajer (2003) er op dat het agrarische cultuurlandschap voor veel mensen, en vooral voor de bewoners van het platteland, niet zo maar iets is wat zich 'daarbuiten' bevindt, maar een onderdeel is van hun identiteit. Natuurontwikkeling, wat gepaard gaat met het omzetten van cultuurlandschap in natuur, is een ontkenning van deze identiteit. Zoals bij een boekhouder die na 30 jaar trouwe dienst te horen krijgt dat zijn inbreng niet meer gewenst wordt, komt ook de boodschap dat de landbouw – die van zichzelf het beeld heeft goed met de natuur samen te werken - de natuur verpest en het feitelijk helemaal verkeerd doet, hard aan.

Het landbouwbeleid van de afgelopen decennia heeft de noodzaak voor voedselproductie op krachtige wijze met boeren gecommuniceerd, waardoor dit nu stevig 'tussen de oren zit'. Nu blijkt die voedselproductie minder belangrijk dan het natuurbeleid. Boeren voelen zich bovendien aan banden gelegd door dat natuurbeleid. Eén van de verhaallijnen in het agrarische

discours is dat het de agrariërs zijn die de gevolgen moeten dragen van natuurbeleid dat voor de hele samenleving bedoeld is (zie ook: Aarts & Van Woerkum, 1994). Ze merken dat de waardering voor de maatschappelijke functie van de landbouw afkalft en ervaren tegelijkertijd de concurrentie van een andere maatschappelijke functie, namelijk het behoud van biodiversiteit.

Tegelijkertijd ziet de agrarische sector zijn machtspositie in het landelijke gebied afnemen. Hij is niet langer de dominante groep die hij van oudsher was. De vanzelfsprekendheid waarmee in het verleden het boerenbelang voorop stond bij beslissingen over het landelijk gebied, is verdwenen. De landbouw wil echter haar oude positie niet zomaar afstaan aan de natuurbeschermers en overheid (zie ook: Aarts & Van Woerkum, 1994).

We moeten het wellicht in die context zien dat de voedselcrisis als verhaallijn wordt opgepakt in het agrarische discours, namelijk als een poging het maatschappelijke belang van de landbouw te benadrukken naast het maatschappelijke belang van biodiversiteit. We zijn in onze verkenning niet ingegaan op de feitelijke juistheid van deze verhaallijn.

2.4 Verhaallijn: natuurbeleid bedreigt continuïteit agrarische bestaanswijze

De beperkingen die het natuurbeleid met zich mee brengt, worden door agrariërs ervaren als belemmeringen in hun bedrijfsvoering. Daarmee komt in hun ogen de continuïteit van hun bedrijf en wellicht ook de agrarische bestaanswijze, de identiteit van boeren (zie paragraaf 2.3) in gevaar. Want landbouwer zijn is niet zomaar een beroep vervullen. Het moet gezien worden als een bestaanswijze. Het landbouwbedrijf is bovendien niet zomaar een onderneming: landbouwbedrijven zijn gezinsbedrijven, bedrijf en gezin vormen een sociaal-economische eenheid. Dat maakt dat beleid wat ingrijpt op de bedrijfsvoering, zoals het natuurbeleid, diep ingrijpt in het bestaan van agrariërs.

De agrarische bestaanswijze strekt zich daarbij uit tot buiten het eigen bedrijf. Hajer (2003) illustreert dat aan de hand van een citaat uit 'Hoe God verdween uit Jorwerd' van schrijver Geert Mak. Mak schetst het verzet tegen de plannen voor natuurontwikkeling: '...Bovendien verspreide zich in de dorpen ongerustheid omdat de cafés, kerken en vrijwilligersorganisaties, nu eenmaal niet konden leven van ganzen en wetlandplanten'. De agrarische bestaanswijze hangt kennelijk sterk samen met de leefwijze op het platteland.

In de periode waarin het EHS-beleid tot stand kwam, werd anders tegen het toekomstperspectief van de landbouw aangekeken, dan nu het geval is. Toen werd nog verwacht dat landbouwgronden zouden vrijkomen voor andere functies. In Plan Ooievaar werden bijvoorbeeld de uiterwaarden als minder geschikt voor de landbouw beschouwd en vervolgens voor natuurontwikkeling geclaimd. De EHS was in die context niet alleen voor de natuurbescherming een aantrekkelijk concept, ook voor de landbouw bood de EHS een heldere afbakening van de natuurclaim waarmee ook de ruimte voor de landbouw was vastgelegd.

Er blijken echter geen gronden vrij te komen. De scherpe daling van het aantal landbouwbedrijven in de afgelopen periode, heeft niet tot gevolg dat er daadwerkelijk grond wordt afgestoten door de landbouwsector (Dirkx, 2007). De druk op de grondmarkt is groot, wat zich onder meer uit in hoge grondprijzen (zie Luijt, 2008). Met het opheffen van melkquota worden zelfs de meer marginale gronden weer interessant, omdat vanwege mestwetgeving, grond de beperkende factor wordt voor het uitbreiden van de veestapel.

Bovendien blijkt de natuurclaim niet afgebakend met de EHS, want de nabijheid van natuurgebieden dreigt nieuwe belemmeringen op te werpen met betrekking tot ammoniakuitstoot, waterbeheersing en dergelijke. Daarnaast worden landbouwers geconfronteerd met steeds nieuwe milieuregels, die zij als hindernissen voor de uitvoering van hun bedrijf ervaren.

In zijn advies over het draagvlak voor natuurbeleid wijst de Raad voor het Landelijk Gebied (RLG) er op dat in onze moderne, op vrijheid, groei en zelfontplooiing georiënteerde samenleving, het feit dat de realisatie van de EHS beperkingen opwerpt voor individuen, niet alleen grote invloed heeft op de acceptatie bij betrokkenen maar ook bij medeoverheden of niet-belanghebbenden weerstand of tenminste terughoudendheid optreedt (RLG, 2001).

Tegelijkertijd ervaren agrariërs – al dan niet tegen wil en dank - de druk om mee te gaan in het proces van schaalvergroting wat door de ontwikkelingen op de wereldmarkt en in het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid onafwendbaar lijkt. De gestegen voedselprijzen en de aanstaande opheffing van de melkquota bieden de landbouw bovendien nieuwe perspectieven om de continuïteit van hun bedrijf te waarborgen.

Dat de behoefte de continuïteit van het bedrijf te borgen een belangrijke factor is in het agrarische discours blijkt ook uit de aanvullende analyse van de data van de enquête van Geelen & Leneman (2007): vooral onder agrariërs met bedrijven met een goed toekomstperspectief bestaan bezwaren tegen het verkopen van landbouwgrond voor natuur (Bijlage 3).

Dat verklaart mogelijk ook waarom er zo weinig verzet doorklinkt tegen verstedelijking, waarvoor immers ook landbouwgrond wordt aangekocht. Boeren die uitgekocht worden omdat hun land een stedelijke functie krijgt, krijgen namelijk een prijs voor hun land die een herstart op een andere locatie mogelijk maakt. Er blijft een toekomstperspectief bestaan. Dat is wanneer landbouwgrond wordt aangekocht voor natuur, niet het geval. Verstedelijking wordt daarnaast gezien als een onvermijdelijke ontwikkeling die je niet kunt tegenhouden. Bij natuur ligt dat anders. Het gevoel bestaat dat verzet tegen aankoop van landbouwgrond voor natuur wel succesvol kan zijn. Het is een minder sterke kracht.

Dat er op dit moment veel toekomstperspectief lijkt voor de landbouw, geeft wellicht een extra stimulans aan het verzet tegen het aankopen van landbouwgrond voor natuur. Als een periode aanbreekt waarin het de landbouw weer minder voor de wind gaat, neemt de weerstand wellicht ook weer af. Daarnaast speelt mogelijk ook de invloed van het discours een rol waarin de metafoer 'heel Nederland gaat op slot', centraal staat. Er lijkt immers sowieso veel weerstand te zijn tegen de beperkingen die voortkomen uit natuur- of milieubeleid en de daarmee samenhangende regelgeving en tegen maatschappelijke organisaties die naleving van die regelgeving trachten af te dwingen.

Het is tot slot opvallend dat agrariërs in de de pers nauwelijks aan de consequenties van het natuurbeleid voor de continuïteit van bedrijven refereren. Daar wordt vooral gerefereerd aan de natuurlijke kwaliteit van het agrarische cultuurlandschap en aan de maatschappelijke functie van de landbouw zoals vanwege haar bijdrage aan het oplossen van de voedselcrisis. Een verklaring daarvoor kunnen we op basis van deze verkenning niet geven. Misschien blijft het individuele belang buiten beeld omdat vooral de vertegenwoordigers van de landbouwsector het woord voeren in de pers en dat zij daarbij het sectorbelang laten prevaleren boven het individuele belang. Zoals een geïnterviewde aangaf is de rol van een belangengroep het beïnvloeden van de politiek voor alle belanghebbenden. Individuele gevallen kunnen als het ware 'uitgekocht' worden.

3 Conclusies en aanbevelingen

Het doel van ons onderzoek was enerzijds inzicht te geven in de achtergronden van de weerstand tegen het aankopen van landbouwgrond voor natuur en anderzijds onderzoeksvragen te formuleren voor eventueel vervolgonderzoek. De korte verkenning die wij hebben uitgevoerd kan immers tot niet meer dan voorlopige conclusies leiden. In dit hoofdstuk trekken we eerst de voorlopige conclusies. Daarna formuleren we enkele vragen voor eventueel vervolgonderzoek. Deze kunnen als aanbevelingen worden beschouwd.

3.1 Conclusies

Het onderzoek had tot doel zicht te geven op de achtergronden van de weerstand tegen het aankopen van landbouwgrond voor natuur. We constateren dat de tegenstand vooral herkenbaar is onder agrariërs. Zij hebben zich verenigd in een discours waarin het aankopen van landbouwgrond voor natuur als onwenselijk wordt beschouwd. In dit 'agrarische discours' zijn drie verhaallijnen dominant: (1) boerenland is ook natuur, (2) landbouw vervult ook een belangrijke maatschappelijke functie en (3) het natuurbeleid bedreigt de continuïteit van de agrarische bestaanswijze. De verhaallijnen zijn onderling met elkaar verknoopt en aspecten van de ene verhaallijn duiken ook op in de andere verhaallijnen.

Rode draad door de verhaallijnen is dat agrariërs als ondernemer worden geconfronteerd met de effecten van het natuurbeleid. Ze ervaren de concurrentie op de grondmarkt en ervaren beperkingen die het hen moeilijk maken hun bedrijf te voeren. De effecten van het natuurbeleid gaan echter verder en beïnvloeden de agrariër in het wezen van zijn bestaan. Doordat agrarische bedrijven vrijwel altijd gezinsbedrijven zijn, waarbij gezinsleven en bedrijf sterk met elkaar verknoopt zijn, grijpen maatregelen die een effect hebben op de bedrijfsvoering, ook in op de persoonlijke levenssfeer van agrariërs en uiteindelijk ook op dorpsgemeenschappen die met het verdwijnen van de landbouw het draagvlak onder de school, supermarkt en verenigingsleven zien verdwijnen.

Het viel ons op dat er weinig verzet is tegen het omzetten van landbouwgrond in stedelijke functies. De verklaring daarvoor lijkt te zijn dat bij verstedelijking aanzienlijk hogere prijzen worden betaald voor landbouwgrond, wat agrariërs de kans biedt hun bedrijf elders voort te zetten en hun bestaan als agrariër te continueren.

3.2 Vragen voor vervolgonderzoek

Eventueel vervolgonderzoek naar de weerstand tegen het aankopen van landbouwgrond voor natuur, kan zich op verschillende vragen richten. Het lijkt zinvol om vragen voor vervolgonderzoek te formuleren, die tot antwoorden leiden aan de hand waarvan ook handelingsperspectief aan zowel publieke als private actoren kan worden geboden.

Een van de vragen die uit onze verkenning voortkomt, is de vraag of er daadwerkelijk een probleem is bij het aankopen van landbouwgrond voor natuur en hoe groot dat dan is. Is de weerstand tegen het aankopen van landbouwgrond voor natuur die tot vertraging in de realisatie van de EHS leidt? En als dat zo is, hoe groot is dat probleem dan, welk gedeelte van de EHS loopt vertraging op? Bij het stellen van deze vraag, moeten we ons overigens wel

realiseren dat het niet gezegd is dat met het volledig en op de juiste plaats verwerven van de te verwerven gronden voor de EHS, ook het probleem opgelost is. Het is denkbaar dat de weerstand tegen de effecten van het EHS-beleid de realisatie ook daarna blijft bemoeilijken doordat bezwaar wordt gemaakt tegen de externe effecten van de EHS.

Het is in relatie daarmee wellicht interessant om na te gaan of zich nieuwe allianties vormen, wat hun positie in het krachtenspel is en hoe bestendig deze nieuwe allianties zijn. In de interviews werd gesuggereerd dat zich een brede maatschappelijke weerstand lijkt te vormen tegen de belemmeringen die het milieu- en natuurbeleid teweeg brengen, het 'Nederland gaat op slot discours' (paragraaf 2.4). De vraag is of die bredere weerstand leidt tot allianties en welk effect deze hebben.

In de interviews werd ook naar voren gebracht dat de weerstand wellicht ook een soort varkenscyclus kent: in perioden waarin het de landbouw voor de wind gaat vanwege hoge prijzen, is de weerstand groot terwijl in perioden waarin de landbouw het moeilijker heeft, de weerstand wellicht kleiner is (paragraaf 2.4). Het is de vraag of zo'n cyclus echt bestaat en of het dan zinvol zou kunnen zijn daar met het beleid op in te spelen. Zo is elders al gesuggereerd dat het zinvol kan zijn anticyclisch grond te verwerven voor de EHS (Luijt, 2008). Een aanvullende vraag is wat dan de betekenis van het natuurbeleid kan zijn als mogelijkheid om de landbouw te saneren of wanneer sprake is van agrarisch natuurbeheer, als aanvullende inkomstenbron voor de landbouw.

Nu de voorbereidingen voor de vierde Natuurverkenning in volle gang zijn, komt ook de vraag op wat de resultaten van dit Quick response onderzoek voor deze Natuurverkenning zouden kunnen betekenen en wat de kennis over het bestaan van verschillende discourses, betekent in relatie tot de scenario's waarmee in de Natuurverkenning de toekomst van het natuurbeleid wordt verkend. Een vraag daarbij is of het agrarische discours wel een homogeen discours is en of er binnen de agrarische sector niet verschillende discoursescoalities onderscheiden moeten worden voor bijvoorbeeld stoppende, verbredende of intensiverende boeren of naar leeftijd en opvolgingssituatie van de ondernemers.

Ook komt de vraag op wat aanstaande ontwikkelingen in het landbouwbeleid betekenen voor het ontbreken van draagvlak voor het aankopen van landbouwgrond voor natuur. Als met de hervorming van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB) er een soort formele erkenning ontstaat voor de bijdrage die agrariërs leveren aan natuur- en landschapsbehoud, wat betekent dat dan voor het draagvlak voor wildernis natuur en het omzetten van landbouwgrond in natuur?

Tot slot is het ook interessant om de validiteit van de verschillende verhaallijnen te toetsen. We hebben dat in dit Quick Response onderzoek bewust niet gedaan, maar voor het beleid is het van belang om keuzes op basis van feitelijke informatie te maken, en op basis van verhaallijnen in een discours. Het gaat dan om de vraag in hoeverre het Nederlandse natuurbeleid een voedselcrisis kan versterken, maar ook de vraag in hoeverre het omzetten van landbouwgrond in natuur binnen Nederland, leidt tot ontginning van hoogwaardige natuur elders in de wereld. Ook de vraag in hoeverre met agrarisch natuurbeheer de gewenste natuurdoelen kunnen worden gerealiseerd, speelt bij het toetsen van de validiteit van de verhaallijnen een rol.

Literatuur

- Aarts, M.N.C. & C.M.J. van Woerkum, 1994. Wat heet natuur? De communicatie tussen overheid en boeren over natuur en natuurbeleid. Wageningen. Landbouwniversiteit.
- Dirkx, G.H.P., 2007. Landbouw in Nationale Landschappen. Drager van het cultuurlandschap? *Landschap* 24: 89-98.
- Geelen, J. & H. Leneman, 2007. Belangstelling, motieven en knelpunten van natuuraanleg door grondeigenaren. Uitkomsten van een marktonderzoek. Wageningen. WOt-Werkdocument 69. WOT Natuur & Milieu.
- Gremmen, B. & J. Keulartz, 1996. Natuurontwikkeling ter discussie. *Filosofie & Praktijk* 17/1: 14-27.
- Hajer, M. 2003. A frame in the fields: policy making and the reinvention of politics. In: M. Hajer & H. Wagenaar. *Deliberative policy analysis. Understanding governance in the Network Society*. Cambridge. Cambridge University Press: 88-110.
- Hajer, M.A., 2006. Doing discourse analysis: coalitions, practices, meaning. In: M. van den Brink & T. Metzke (eds.). *Words matter in policy and planning. Discourse theory and method in the social sciences*. Utrecht. Netherlands Geographic Studies 344: 65-74.
- Luijt, J., 2008. Ontwikkelingen op de grondmarkt bieden kansen voor natuurbeleid. In: F.M. Brouwer & G.H.P. Dirkx (red.). *Natuur en landschap in het landelijk gebied: kennis voor beleid*. Wageningen. WOt-studies 8: 61-66.
- RLG, 2001. De natuur van het draagvlak. Advies over versterking van de politiek-maatschappelijk basis voor natuurbeleid. Amersfoort. Raad voor het Landelijk Gebied. Publicatie RLG 01/2.
- Van den Berg, A.E., 1999. Individual differences in the aesthetic evaluation of natural landscapes. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen. Dissertatierreeks Kurt Lewin Instituut 1999-4.
- Van den Berg, A.E. & S.L. Koole, 2006. New wilderness in The Netherlands: An investigation of visual preferences for nature development landscapes. *Landscape and Urban Planning*, 78, 362-372.

Bijlage 1 Lijst van geïnterviewden

Dr. E. de Bakker (LEI – Wageningen UR)

Dr. J.N.M. Dekker (Universiteit Utrecht)

Dr.ir. H.J. Silvis (LEI – Wageningen UR)

Dr. H. Stolwijk (Centraal Planbureau)

Prof.dr. D. Strijker (Rijksuniversiteit Groningen)

Prof.dr. H.A. Udo de Haes (CML, Institute for Environmental Sciences)

Dr.ir. K. Volker (Wageningen Universiteit)

Dr. R.A. Werkman (Wageningen Universiteit)

Bijlage 2 Interviewguide

1. We menen waar te nemen dat er vanuit de landbouw veel verzet is tegen het aankopen van landbouwgrond voor natuur.
 - a. Ziet u dat ook?
 - b. Welke motieven liggen volgens u aan dat verzet ten grondslag?
2. Tegen grondaankoop voor verstedelijking horen we veel minder verzet.
 - a. Klopt die observatie?
 - b. Hoe komt dat volgens u?
3. De laatste tijd wordt vaak de voedselcrisis genoemd als reden waarom er geen landbouwgrond zou moeten worden omgezet in natuur.
 - a. Is die voedselcrisis echt dat wat de landbouw zorgen baart?
4. Het aankopen van grond voor natuur schaadt de landbouw als sector in haar belangen en raakt ook individuele bedrijven. De concurrentie op de grondmarkt die het EHS-beleid veroorzaakt maakt het moeilijker het bedrijf uit te breiden. Zelfs marginale gronden zijn interessant omdat ze nu melkquota worden losgelaten, melkveehouders de mogelijkheid bieden hun veestapel uit te breiden (mest).
 - a. Deze individuele belangen spelen nauwelijks of geen rol in het debat. Hoe komt dat volgens u?
 - b. Wordt met de voedselcrisis wellicht een maatschappelijk belang omarmt dat beter past bij het individuele belang?
5. Uit de discussie blijkt vaak dat landbouwers een ander natuurbeeld hebben (cultuurnatuur, koe in de wei, knotwilgen, weilanden) dan natuurontwikkelaars.
 - a. Welke rol speelt dat in de discussie?
 - b. Waar komt dat andere natuurbeeld uit voort?
 - Fundamentele waarden/geloofsopvattingen
 - Land dat generaties lang door voorouders is bewerkt.
 - Strijd tegen het water.
 - c. Kan de keuze voor een natuurbeeld samenhangen met het individuele belang van de landbouwer?
6. Wat moet nog meer gezegd worden?
7. Wie zouden we zeker ook nog moeten spreken over dit onderwerp?

Bijlage 3 Aanvullende analyse van de data van de enquête van Geelen & Leneman (2007)

We konden beschikken over de data van de enquête die gehouden is onder 968 grondeigenaren rond de EHS. Deze zijn gebruikt voor een aanvullende analyse van mogelijk verklarende factoren voor de bereidheid grond te verkopen voor natuur. De data waren in het onderzoek van Geelen & Leneman (2007) niet op deze aspecten geanalyseerd omdat deze vragen buiten de scope van hun onderzoek vielen. Het gaat daarbij om ligging van het bedrijf, bedrijfstype, bedrijfsgrootte, leeftijd van de eigenaar en opvolgingsproblematiek. Er zijn geen statistische analyses uitgevoerd op de uitkomsten. De antwoorden van de geënquêteerden hebben altijd betrekking op de individuele situatie.

De data zijn geanalyseerd op de volgende vragen:

1. Bent U bereid om in de komende 10 jaar landbouwgrond om te zetten in natuur
2. Waarom wilt u geen landbouwgrond omzetten in natuur.

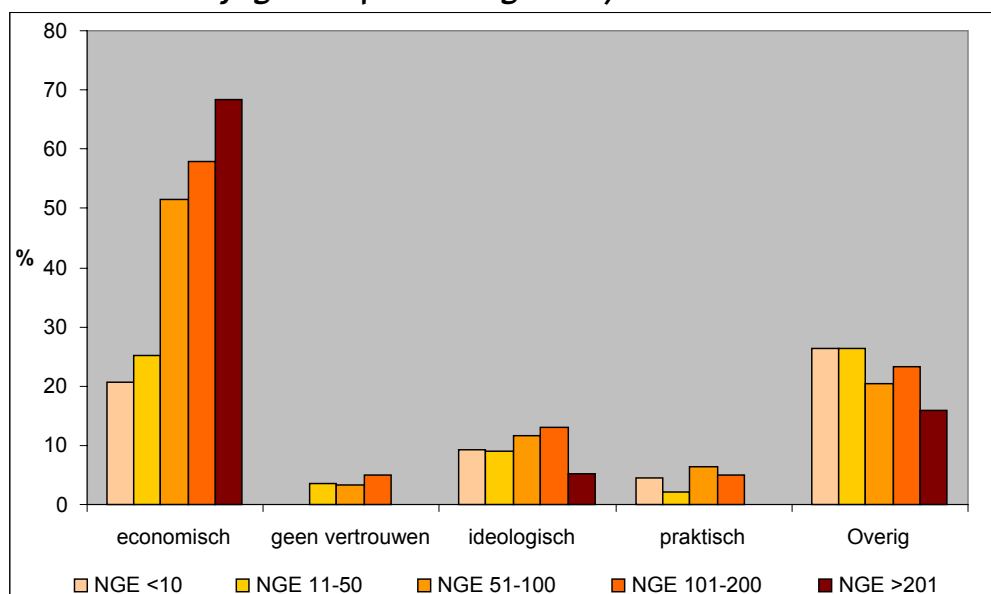
Op de tweede vraag waren 15 antwoorden mogelijk. Deze 15 antwoorden zijn voor de analyse in 5 groepen geclusterd: economische bezwaren, geen vertrouwen in de overheid, ideologische bezwaren, praktische bezwaren en overig (tabel 1).

Tabel 1: Groepering van antwoorden van vraag 2:

Origineel antwoord	Antwoord in groep
Andere bestemming levert meer op	Economisch bezwaar
Past niet in bedrijf	Economisch bezwaar
Subsidies te laag	Economisch bezwaar
Vertrouw Overheid niet	Geen vertrouwen
Subsidies zijn onzeker	Geen vertrouwen
Principieel tegen	Ideologisch bezwaar
Er is genoeg natuur	Ideologisch bezwaar
Permanente karakter	Ideologisch bezwaar
Wil eerst meer informatie	Overig
Anders	Overig
Weet niet	Overig
Te weinig kennis van natuurbeheer	Praktisch bezwaar
Past niet in bestemmingsplan	Praktisch bezwaar
Grond ligt buiten de EHS	Praktisch bezwaar
Grond is nog verpacht	Praktisch bezwaar

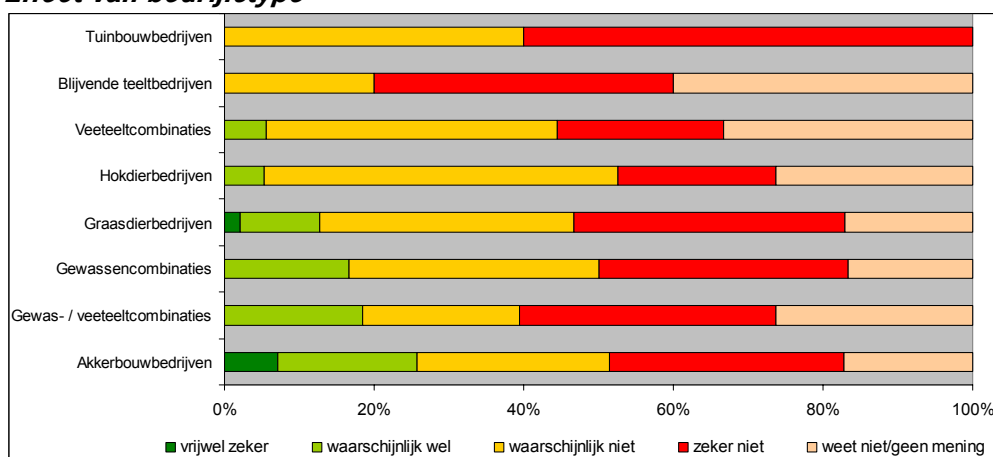
We gaan aan de hand van enkele grafieken in op de belangrijkste conclusies die we uit de aanvullende analyse kunnen trekken. Bovendien worden voor de volledigheid alle resultaten van de aanvullende analyses in tabelvorm weergegeven, waarbij de clustering uit tabel 1 achterwege is gelaten.

Effect van bedrijfsgrootte (in NGE uitgedrukt)

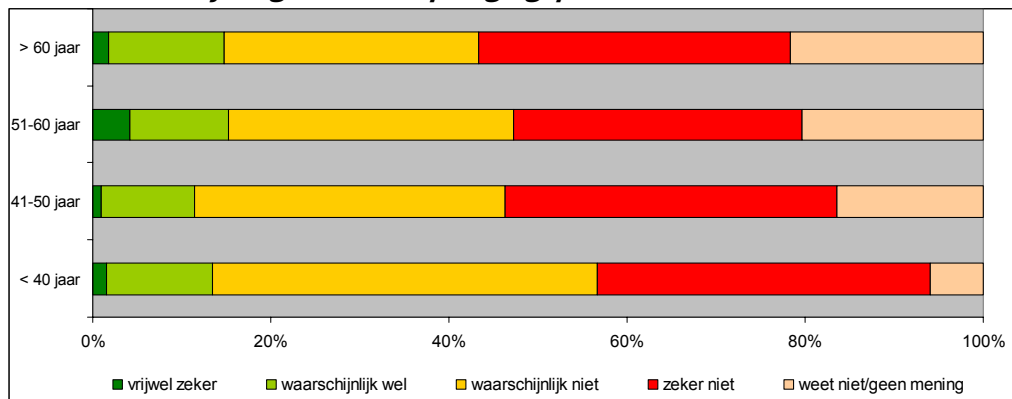
Vooraf de eigenaren van de grootste landbouwbedrijven hebben economische bezwaren tegen verkoop van landbouwgrond voor natuur.

Effect van bedrijfstype

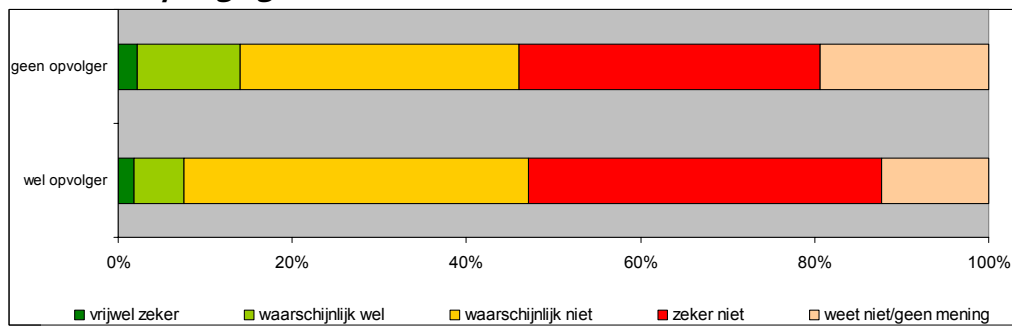
Het type bedrijf speelt een rol bij de bereidwilligheid. Akkerbouwers zijn het meest bereid landbouwgrond om te zetten naar natuur. Tuinbouwbedrijven en blijvende teeltbedrijven het minst.

Effect van leeftijd eigenaar en opvolgingsprobleem

De bereidheid grond te verkopen voor natuur is grotendeels afwezig bij jonge eigenaren.

Effect van opvolgingssituatie

Bij bedrijven zonder opvolger is de bereidheid tot verkoop van landbouwgrond voor natuur twee keer zo hoog als bij bedrijven met opvolger.

Antwoord **1**: *Andere bestemming levert meer op*, antwoord **2**: *Past niet in bedrijf*, antwoord **3**: *Subsidies te laag*, antwoord **4**: *Vertrouw Overheid niet*, antwoord **5**: *Subsidies zijn onzeker*, antwoord **6**: *Principieel tegen*, antwoord **7**: *Er is genoeg natuur*, antwoord **8**: *Permanente karakter*, antwoord **9**: *Grond is nog verpacht*, antwoord **10**: *Grond ligt buiten de EHS*, antwoord **11**: *Past niet in bestemmingsplan*, antwoord **12**: *Te weinig kennis van natuurbeheer*, antwoord **13**: *Wil eerst meer informatie*, antwoord **14**: *Anders, nl...*, antwoord **15**: *Weet niet*

Provincie	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Drenthe	21.4	16.1	0.0	1.8	1.8	5.4	0.0	7.1	0.0	0.0	5.4	0.0	1.8	16.1	5.4
Friesland	8.1	17.7	1.6	1.6	3.2	6.5	4.8	1.6	1.6	1.6	1.6	0.0	3.2	25.8	0.0
Gelderland	15.2	16.6	2.3	2.8	0.9	4.1	4.6	0.5	0.5	3.2	1.4	0.9	1.4	22.6	0.9
Groningen	22.4	14.3	8.2	0.0	2.0	6.1	2.0	4.1	0.0	0.0	2.0	0.0	4.1	22.4	0.0
Limburg	7.4	14.8	14.8	0.0	0.0	0.0	7.4	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	3.7	11.1	0.0
Noord-Brabant	16.0	20.0	4.0	0.0	0.0	4.0	8.0	0.0	0.0	0.0	4.0	0.0	0.0	8.0	2.0
Noord-Holland	19.6	23.5	2.0	2.0	0.0	2.0	0.0	0.0	2.0	0.0	2.0	2.0	0.0	27.5	2.0
Overijssel	13.2	28.6	5.5	4.4	2.2	6.6	4.4	4.4	2.2	0.0	1.1	1.1	1.1	19.8	0.0
Utrecht	22.2	12.3	6.2	0.0	1.2	4.9	4.9	2.5	0.0	0.0	3.7	1.2	2.5	25.9	3.7
Zeeland	8.1	8.1	5.4	0.0	0.0	5.4	0.0	2.7	0.0	0.0	2.7	0.0	0.0	16.2	2.7
Zuid-Holland	18.4	30.6	8.2	2.0	0.0	4.1	0.0	2.0	0.0	2.0	2.0	0.0	0.0	16.3	0.0

Bedrijfs grootte	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
NGE <10	5.7	12.6	2.3	0.0	0.0	4.6	4.6	0.0	1.1	0.0	1.1	2.3	1.1	24.1	1.1
NGE 11-50	11.3	10.8	3.0	1.3	2.2	3.0	4.8	1.3	0.4	0.0	1.3	0.4	2.6	22.1	1.7
NGE 51-100	18.9	26.2	6.3	1.9	1.5	5.8	3.4	2.4	0.5	2.4	3.4	0.0	1.0	18.0	1.5
NGE 101-200	24.6	28.3	5.1	4.3	0.7	7.2	2.2	3.6	0.0	2.2	2.2	0.7	1.4	19.6	2.2
NGE >201	36.8	26.3	5.3	0.0	0.0	5.3	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	15.8	0.0

Antwoord **1**: *Andere bestemming levert meer op*, antwoord **2**: *Past niet in bedrijf*, antwoord **3**: *Subsidies te laag*, antwoord **4**: *Vertrouw Overheid niet*, antwoord **5**: *Subsidies zijn onzeker*, antwoord **6**: *Principieel tegen*, antwoord **7**: *Er is genoeg natuur*, antwoord **8**: *Permanente karakter*, antwoord **9**: *Grond is nog verpacht*, antwoord **10**: *Grond ligt buiten de EHS*, antwoord **11**: *Past niet in bestemmingsplan*, antwoord **12**: *Te weinig kennis van natuurbeheer*, antwoord **13**: *Wil eerst meer informatie*, antwoord **14**: *Anders, nl...*, antwoord **15**: *Weet niet*

Bedrijfstype	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Akkerbouwbedrijven	7.1	8.6	4.3	0.0	2.9	2.9	5.7	0.0	0.0	0.0	2.9	2.9	0.0	18.6	5.7
Blijvende teeltbedrijven	20.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
Gewas- / veeteeltcombinaties	10.5	15.8	5.3	2.6	2.6	7.9	10.5	0.0	2.6	0.0	0.0	2.6	2.6	21.1	0.0
Gewassencombinaties	33.3	0.0	16.7	0.0	0.0	16.7	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	16.7	0.0
Graasdierbedrijven	16.1	22.2	4.6	2.0	1.1	4.6	2.8	0.6	2.4	0.7	2.0	1.3	1.3	21.3	1.1
Hokdierbedrijven	21.1	10.5	0.0	5.3	0.0	5.3	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	5.3	0.0	21.1	5.3
Tuinbouwbedrijven	40.0	20.0	0.0	0.0	0.0	0.0	20.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	20.0	0.0
Veeteeltcombinaties	44.4	11.1	0.0	0.0	0.0	11.1	5.6	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	11.1	0.0

Leeftijd	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
< 40 jaar	29.9	28.4	7.5	1.5	1.5	4.5	1.5	1.5	1.5	3.0	3.0	0.0	0.0	19.4	0.0
41-50 jaar	18.9	25.4	5.0	2.5	1.5	5.0	2.5	1.5	0.0	0.5	2.5	0.0	1.0	18.9	1.0
51-60 jaar	16.2	20.4	4.6	2.8	1.9	5.6	3.2	1.4	0.5	1.4	2.3	0.5	1.4	19.9	1.9
> 60 jaar	9.2	10.6	2.8	0.5	0.5	4.1	5.5	2.8	0.5	0.9	0.9	1.4	2.8	23.0	2.3

Opvolging	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
opvolger	18.9	19.8	8.5	1.9	0.9	2.8	2.8	3.8	0.0	1.9	5.7	0.0	0.9	21.7	1.9
geen opvolger	15.7	19.0	3.8	1.9	1.3	5.3	3.5	1.8	0.8	1.1	1.4	0.8	1.8	20.3	1.3

Verschenen documenten in de reeks Werkdocumenten van de Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu vanaf 2007

Werkdocumenten zijn verkrijgbaar bij het secretariaat van Unit Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, te Wageningen. T 0317 – 48 54 71; F 0317 – 41 90 00; E info.wnm@wur.nl
De werkdocumenten zijn ook te downloaden via de WOt-website www.wotnatuurenmilieu.wur.nl

2007

- 47** *Ten Berge, H.F.M., A.M. van Dam, B.H. Janssen & G.L. Velthof.* Mestbeleid en bodemvruchtbaarheid in de Duin- en Bollenstreek; Advies van de CDM-werkgroep Mestbeleid en Bodemvruchtbaarheid in de Duin- en Bollenstreek
- 48** *Kruit, J. & I.E. Salverda.* Spiegeltje, spiegeltje aan de muur, valt er iets te leren van een andere planningscultuur?
- 49** *Rijk, P.J., E.J. Bos & E.S. van Leeuwen.* Nieuwe activiteiten in het landelijk gebied. Een verkennende studie naar natuur en landschap als vestigingsfactor
- 50** *Ligthart, S.S.H.* Natuurbeleid met kwaliteit. Het Milieu- en Natuurplanbureau en natuurbeleidsevaluatie in de periode 1998-2006
- 51** *Kennismarkt 22 maart 2007; van onderbouwend onderzoek Wageningen UR naar producten MNP in 27 posters*
- 52** *Kuindersma, W., R.I. van Dam & J. Vreke.* Sturen op niveau. Perversies tussen nationaal natuurbeleid en besluitvorming op gebiedsniveau.
- 53.1** *Reijnen, M.J.S.M.* Indicators for the 'Convention on Biodiversity 2010'. National Capital Index version 2.0
- 53.3** *Windig, J.J., M.G.P. van Veller & S.J. Hiemstra.* Indicatoren voor 'Convention on Biodiversity 2010'. Biodiversiteit Nederlandse landbouwhuisdieren en gewassen
- 53.4** *Melman, Th.C.P. & J.P.M. Willemen.* Indicators for the 'Convention on Biodiversity 2010'. Coverage protected areas.
- 53.6** *Weijden, W.J. van der, R. Leewis & P. Bol.* Indicatoren voor 'Convention on Biodiversity 2010'. Indicatoren voor het invasieproces van exotische organismen in Nederland
- 53.7a** *Nijhof, B.S.J., C.C. Vos & A.J. van Strien.* Indicators for the 'Convention on Biodiversity 2010'. Influence of climate change on biodiversity.
- 53.7b** *Moraal, L.G.* Indicatoren voor 'Convention on Biodiversity 2010'. Effecten van klimaatverandering op insectenplagen bij bomen.
- 53.8** *Fey-Hofstede, F.E. & H.W.G. Meesters.* Indicators for the 'Convention on Biodiversity 2010'. Exploration of the usefulness of the Marine Trophic Index (MTI) as an indicator for sustainability of marine fisheries in the Dutch part of the North Sea.
- 53.9** *Reijnen, M.J.S.M.* Indicators for the 'Convention on Biodiversity 2010'. Connectivity/fragmentation of ecosystems: spatial conditions for sustainable biodiversity
- 53.11** *Gaaff, A. & R.W. Verburg.* Indicators for the 'Convention on Biodiversity 2010' Government expenditure on land acquisition and nature development for the National Ecological Network (EHS) and expenditure for international biodiversity projects
- 53.12** *Elands, B.H.M. & C.S.A. van Koppen.* Indicators for the 'Convention on Biodiversity 2010'. Public awareness and participation
- 54** *Broekmeyer, M.E.A. & E.P.A.G. Schouwenberg & M.E. Sanders & R. Pouwels.* Synergie Ecologische Hoofdstructuur en Natura 2000-gebieden. Wat stuurt het beheer?
- 55** *Bosch, F.J.P. van den.* Draagvlak voor het Natura 2000-gebiedenbeleid. Onder relevante betrokkenen op regionaal niveau
- 56** *Jong, J.J. & M.N. van Wijk, I.M. Bouwma.* Beheerskosten van Natura 2000-gebieden
- 57** *Pouwels, R. & M.J.S.M. Reijnen & M. van Adrichem & H. Kuipers.* Ruimtelijke condities voor VHR-soorten
- 58** *Bouwma, I.M.* Quickscan Natura 2000 en Programma Beheer.
- 59** *Schouwenberg, E.P.A.G.* Huidige en toekomstige stikstofbelasting op Natura 2000-gebieden
- 60** Niet verschenen/ vervallen
- 61** *Jaarrapportage 2006.* WOT-04-001 – ME-AVP
- 62** *Jaarrapportage 2006.* WOT-04-002 – Onderbouwend Onderzoek
- 63** *Jaarrapportage 2006.* WOT-04-003 – Advisering Natuur & Milieu
- 64** *Jaarrapportage 2006.* WOT-04-385 – Milieuplanbureaufunctie
- 65** *Jaarrapportage 2006.* WOT-04-394 – Natuurplanbureaufunctie
- 66** *Brasser E.A., M.F. van de Kerkhof, A.M.E. Groot, L. Bos-Gorter, M.H. Borgstein, H. Leneman* Verslag van de Dialogen over Duurzame Landbouw in 2006
- 67** *Hinszen, P.J.W.* Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu. Werkplan 2007
- 68** *Nieuwenhuizen, W. & J. Roos Klein Lankhorst.* Landschap in Natuurbalans 2006; Landschap in verandering tussen 1990 en 2005; Achtergronddocument bij Natuurbalans 2006.
- 69** *Geelen, J. & H. Leneman.* Belangstelling, motieven en knelpunten van natuuraanleg door grondeigenaren. Uitkomsten van een marktonderzoek.
- 70** *Didderen, K., P.F.M. Verdonschot, M. Bleeker.* Basiskaart Natuur aquatisch. Deel 1: Beleidskaarten en prototype
- 71** *Boesten, J.J.T.I, A. Tiktak & R.C. van Leerdam.* Manual of PEARLNEQ v4
- 72** *Grashof-Bokdam, C.J., J. Frissel, H.A.M. Meeuwssen & M.J.S.M. Reijnen.* Aanpassing graadmeter natuurwaarde voor het agrarisch gebied
- 73** *Bosch, F.J.P. van den.* Functionele agrobiodiversiteit. Inventarisatie van nut, noodzaak en haalbaarheid van het ontwikkelen van een indicator voor het MNP
- 74** *Kistenkas, F.H. en M.E.A. Broekmeyer.* Natuur, landschap en de Wet algemene bepalingen omgevingsrecht
- 75** *Luttik, J., F.R. Veeneklaas, J. Vreke, T.A. de Boer, L.M. van den Berg & P. Luttik.* Investeren in landschapskwaliteit; De toekomstige vraag naar landschappen om in te wonen, te werken en te ontspannen

- 76 *Vreke, J.* Evaluatie van natuurbeleidsprocessen
- 77 *Apeldoorn, R.C. van,* Working with biodiversity goals in European directives. A comparison of the implementation of the Birds and Habitats Directives and the Water Framework Directive in the Netherlands, Belgium, France and Germany
- 78 *Hinssen, P.J.W.* Werkprogramma 2008; Unit Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu (WOT-04). Onderdeel Planbureau functies Natuur en Milieu.
- 79 *Custers, M.H.G.* Betekenissen van Landschap in onderzoek voor het Milieu- en Natuurplanbureau; een bibliografisch overzicht
- 80 *Vreke, J., J.L.M. Donders, B.H.M. Elands, C.M. Goossen, F. Langers, R. de Niet & S. de Vries.* Natuur en landschap voor mensen Achtergronddocument bij Natuurbalans 2007
- 81 *Bakel, P.J.T. van, T. Kroon, J.G. Kroes, J. Hoogewoud, R. Pastoors, H.Th.L. Massop, D.J.J. Walvoort.* Reparatie Hydrologie voor STONE 2.1. Beschrijving reparatie-acties, analyse resultaten en beoordeling plausibiliteit.
- 2008**
- 82 *Kistenkas, F.H. & W. Kuindersma.* Jurisprudentie-monitor natuur 2005-2007; Rechtsontwikkelingen Natura 2000 en Ecologische Hoofdstructuur
- 83 *Berg, F. van den, P.I. Adriaanse, J. A. te Roller, V.C. Vulto & J.G. Groenwold.* SWASH Manual 2.1; User's Guide version 2
- 84 *Smits, M.J., M.J. Bogaardt, D. Eaton, P. Roza & T. Selnes.* Tussen de bomen het geld zien. Programma Beheer en vergelijkbare regelingen in het buitenland (een quick-scan)
- 85 *Dijk, T.A. van, J.J.M. Driessen, P.A.I. Ehlert, P.H. Hotsma, M.H.M.M. Montforts, S.F. Plessius & O. Oenema.* Protocol beoordeling stoffen Meststoffenwet; versie 1.0
- 86 *Goossen, C.M., H.A.M. Meeuwssen, G.J. Franke & M.C. Kuiper.* Verkenning Europese versie van de website www.daarmoetkzijn.nl.
- 87 *Helming, J.F.M. & R.A.M. Schrijver.* Economische effecten van inzet van landbouwsubsidies voor milieu, natuur en landschap in Nederland; Achtergrond bij het MNP-rapport 'Opties voor Europese landbouwsubsidies
- 88 *Hinssen, P.J.W.* Werkprogramma 2008; Unit Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu (WOT-04). Programma 001/003/005
- 90 *Kramer, H.* Geografisch Informatiesysteem Bestaande Natuur; Beschrijving IBN1990t en pilot ontwikkeling BN2004
- 92 *Jaarrapportage 2007.* WOT-04-001 – Koepel
- 93 *Jaarrapportage 2007.* WOT-04-002 – Onderbouwend Onderzoek
- 94 *Jaarrapportage 2007.* WOT-04-003 – Advisering Natuur & Milieu
- 95 *Jaarrapportage 2007.* WOT-04-005 – M-AVP
- 96 *Jaarrapportage 2007.* WOT-04-006 – Natuurplanbureau functie
- 97 *Jaarrapportage 2007.* WOT-04-007 – Milieuplanbureau functie
- 98 *Wamelink, G.W.W.* Gevoeligheids- en onzekerheids-analyse van SUMO
- 99 *Hoogeveen, M.W., H.H. Luesink, L.J. Mokveld & J.H. Wisman.* Ammoniakemissies uit de landbouw in Milieubalans 2006: uitgangspunten en berekeningen
- 100 *Kennismarkt 3 april 2008; Van onderbouwend onderzoek Wageningen UR naar producten MNP*
- 101 *Mansfeld, M.J.M. van & J.A. Klijn,* "Balansen op de weegschaal". Terugblik op acht jaar Natuurbalansen (1996-2005)
- 102 *Sollart, K.M. & J. Vreke.* Het faciliteren van natuur- en milieueducatie in het basisonderwijs; NME-ondersteuning in de provincies
- 103 *Berg, F. van den, A. Tiktak, J.G. Groenwold, D.W.G. van Kraalingen, A.M.A. van der Linden & J.J.T.I. Boesten,* Documentation update for GeoPEARL 3.3.3
- 104 *Wijk, M.N., van (redactie).* Aansturing en kosten van het natuurbeheer. Ecologische effectiviteit regelingen natuurbeheer
- 105 *Selnes, T. & P. van der Wielen.* Tot elkaar veroordeeld? Het belang van gebiedsprocessen voor de natuur
- 106 *Annual reports for 2007; Programme WOT-04*
- 107 *Pouwels, R. J.G.M. van der Gref, M.H.C. van Adrichem, H. Kuiper, R. Jochem & M.J.S.M. Reijnen,* LARCH Status A
- 108 *Wamelink, G.W.W.* Technical Documentation for SUMO2 v. 3.2.1,
- 109 *Wamelink, G.W.W., J.P. Mol-Dijkstra & G.J. Reinds,* Herprogrammeren van SUMO2. Verbetering in het kader van de modelkwaliteitsslag
- 110 *Salm, C. van der, T. Hoogland & D.J.J. Walvoort,* Verkenning van de mogelijkheden voor de ontwikkeling van een metamodel voor de uitspoeling van stikstof uit landbouwgronden
- 111 *Dobben H.F. van & R.M.A. Wegman,* Relatie tussen bodem, atmosfeer en vegetatie in het Landelijk Meetnet Flora (LMF)
- 112 *Smits, M.J.W. & M.J. Bogaardt.* Kennis over de effecten van EU-beleid op natuur en landschap
- 113 *Maas, G.J. & H. van Reuler.* Boomkwekerij en aardkunde in Nederland,
- 114 *Lindeboom, H.J., R. Witbaard, O.G. Bos & H.W.G. Meesters.* Gebiedsbescherming Noordzee, habitattypen, instandhoudingdoelen en beheermaatregelen
- 115 *Leneman, H., J. Vader, L.H.G. Slangen, K.H.M. Bommel, N.B.P. Polman, M.W.M. van der Elst & C. Mijnders.* Groene diensten in Nationale Landschappen- Potenties bij een veranderende landbouw,
- 116 *Groeneveld, R.A. & D.P. Rudrum.* Habitat Allocation to Maximize Biodiversity, A technical description of the HAMBO model
- 117 *Kruit, J., M. Brinkhuijzen & H. van Blerck.* Ontwikkelen met kwaliteit. Indicatoren voor culturele vernieuwing en architectonische vormgeving
- 118 *Roos-Klein Lankhorst, J.,* Beheers- en Ontwikkelingsplan 2007: Kennismodel Effecten Landschap Kwaliteit; Monitoring Schaal; BelevingsGIS
- 119 *Henkens, R.J.H.G.,* Kwalitatieve analyse van knelpunten tussen Natura 2000-gebieden en waterrecreatie
- 120 *Verburg, R.W., I.M. Jorritsma & G.H.P. Dirx.* Quick scan naar de processen bij het opstellen van beheerplannen van Natura 2000-gebieden. Een eerste verkenning bij provincies, Rijkswaterstaat en Dienst Landelijk Gebied
- 121 *Daamen, W.P.* Kaart van de oudste bossen in Nederland; Kansen op hot spots voor biodiversiteit
- 122 *Lange de, H.J., G.H.P. Arts, W.C.E.P. Verberk,* Verkenning CBD 2010-indicatoren zoetwater. Inventarisatie en uitwerking relevante indicatoren voor Nederland
- 123 *Vreke, J., N.Y. van der Wulp, J.L.M. Donders, C.M. Goossen, T.A. de Boer, R. Henkens,* Recreatief gebruik van water. achtergronddocument Natuurbalans 2008
- 124 *Oenema, O., J.W.H. van der Kolk,* Moet het eenvoudiger? Een essay over de complexiteit van het milieubeleid

- 125 *Oenema, O., A. Tiktak*, Niets is zonder grond; Een essay over de manier waarop samenlevingen met hun grond omgaan

2009

- 126 *Kamphorst, D.A.*, Beleidsprogramma Biodiversiteit. Verkenning van de beleidstheorie
- 127 *Dirkx, G.H.P., F.J.P. van den Bosch*, Quick scan gebruik Catalogus groenblauwe diensten
- 128 *Loeb, R., P.F.M. Verdonschot*, Complexiteit van nutriëntenlimitaties in oppervlaktewateren
- 129 *Kruit, J., P.M. Veer*, Herfotografie van landschappen
- 130 *Smit, A., O. Oenema, J.W.H. van der Kolk*, Indicatoren Landelijk Gebied
- 131 *Agricola, H.J.*, Achtergronddocument met nulmeting Monitor Agenda Vitaal Platteland
- 132 *Jaarrapportage 2008*. WOT-04-001 – Koepel
- 133 *Jaarrapportage 2008*. WOT-04-002 – Onderbouwend Onderzoek
- 134 *Jaarrapportage 2008*. WOT-04-003 – Advisering Natuur & Milieu
- 135 *Jaarrapportage 2008*. WOT-04-005 – M-AVP
- 136 *Jaarrapportage 2008*. WOT-04-006 – Natuurplanbureaufunctie
- 137 *Jaarrapportage 2008*. WOT-04-007 – Milieuplanbureaufunctie
- 138 *Jong de, J.J., J. van Os, R.A. Smidt*. Inventarisatie en beheerskosten van landschapselementen
- 139 *Dirkx, G.H.P., R.W. Verburg, P. van der Wielen*, Tegenkrachten Natuur; Korte verkenning van de weerstand tegen aankopen van landbouwgrond voor natuur